

РОЗДІЛ 3. Молодь у політичному, правовому та економічному вимірах

3.1. Масова геополітична свідомість чернігівських студентів: змістовні та динамічні аспекти

Вивчення уявлень людей про навколишній світ виступає одним із традиційних напрямків фундаментальних та прикладних досліджень у соціально-гуманітарних науках. Для соціальної та політичної психології, серед іншого, інтерес становлять уявлення пересічних громадян про геополітичну реальність (геополітичний простір), котрі різні науковці позначали багатьма термінами. Так, фахівцями згадувалися «популярна геополітика» та «популярна геополітична культура» (Г. О'Тоал), «низька геополітика» (В. Колосов), «геополітичне мислення» (Т. Йордан), «геополітичне сприймання» (А. Смирнов), «геополітичне світовідчуття» та «геополітичне світобачення» (З. Жаде), «зовнішньополітичний менталітет» (С. Чугров), «зовнішньополітична свідомість» (Н. Косолапов) тощо. У працях ряду науковців вживається термін «геополітична свідомість» (Ф. Моро-Дефарж, В. Єфімова). При цьому, однак, відсутній єдиний підхід до розуміння цього явища, а наявні визначення, на наш погляд, є дискусійними.

З нашого погляду, геополітична свідомість є формою суб'єктивного відображення (ментальної репрезентації) подій та явищ «політичного світу» крізь призму «географічного світу» шляхом ототожнення певного географічного простору із соціально-політичними процесами, які там відбуваються. Для соціальної та політичної психології інтерес становить дослідження саме масової геополітичної свідомості.

Результати проведених нами теоретико-емпіричних досліджень дозволили запропонувати концепцію масової геополітичної свідомості (далі – МГПС) [Дроздов, 2014, 2016]. Останню можна визначити як *побутове, спрощене відображення геополітичної дійсності шляхом аглютинації та інтерференції в індивідуальній і колективній свідомості*

соціально-політичних та географічних категорій (значень), результатом чого стають специфічні ментальні репрезентації політичного простору – геополітичні ментальні карти.

Психологічна специфіка МГПС проявляється у наступних особливостях. По-перше, цей феномен можна розглядати як своєрідний «інтегратор» різних форм світосприймання людини, різних «локусів» масової свідомості. Це виражається в тому, що крім політичної та географічної свідомості, МГПС також пов'язана з іншими видами свідомості: економічною («У Європі живуть краще за нас...»), історичною («Ця земля споконвіку була нашою...»), національною («Єдиний народ – єдина країна»), естетичною («Це дуже красива країна...»), екологічною («Після Чорнобиля тут все забруднено...»), правовою («Анексія Криму Росією є незаконною...»), релігійною («Єрусалим – Свята земля...»), моральною («Їхня політика щодо нас несправедлива...»).

Друга особливість МГПС полягає в тому, що її зміст не є об'єктивним знанням, він практично ніколи повною мірою не відповідає реальності, оскільки формується під впливом різних світоглядних течій, соціокультурних стереотипів, а також суб'єктивних особистісних факторів. Іноді МГПС може продукувати абсолютно викривлені, неадекватні геополітичні образи та уявлення. Поряд із тим у складі МГПС (як і будь-якої іншої масової свідомості) можуть бути «вкраплення» ідеологічно-оформлених або наукових знань та уявлень.

По-третє, зміст МГПС носить комплексний (мішаний) характер. Так, МГПС містить і відносно стабільні (пов'язані з культурою, світоглядом), і відносно динамічні складові (пов'язані з об'єктивними соціально-політичними змінами у навколишньому світі). Фактично можна вести мову про існування певних «ядерних» («стрижневих») геополітичних образів, уявлень та знань стереотипного характеру та ситуативні малостійкі «нашарування». Крім того, МГПС носить абстрактно-образний характер, оскільки відносно абстрактні компоненти (знання географічного та політико-ідеологічного характеру) часто поєднуються з чуттєвими образами та уявленнями (певної місцевості, політичними символами тощо). Зміст МГПС має

раціонально-емоційний характер, оскільки окремі когнітивні компоненти (ідеї, уявлення, стереотипи щодо «Ми» та «Вони», «союзників» та «ворогів») є емоційно забарвленими. До МГПС входять компоненти як спонтанного походження, так і цілеспрямовано сформовані (внаслідок впливу політичної пропаганди та ін.). Насамкінець, до МГПС входять як добре усвідомлені та відрефлексовані, так і несвідомі складові. Загалом, спираючись на метод системного опису психічних явищ В. Ганзена, у структурі МГПС можна виокремити чотири основні компоненти: образи, уявлення й знання, емоції (настрої) та бажання (інтереси) геополітичного характеру (рис. 7). При цьому, як засвідчують дані емпіричних досліджень, когнітивні компоненти (правий блок) в усіх соціально-демографічних групах переважають над емоційно-мотиваційними (лівий блок).

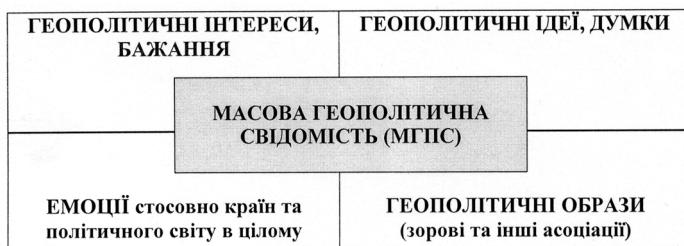

Рис. 7. Системний опис структури МГПС

По-четверте, МГПС не має «власного» поведінкового / діяльнісного «продукту». Побічно МГПС може проявлятися у формах поведінки (політичної, економічної, міграційної), які пов'язані з іншими видами масової свідомості. Але основний «продукт» МГПС носить когнітивний характер. Мова йдеться про геополітичні ментальні карти (ГПМК). Останні є буденними ментальними репрезентаціям (моделями) геополітичного простору, які містять образи суб'єктивно найзначущіших геополітичних суб'єктів (переважно держав) та групують їх у відповідності з певними суб'єктивно значущими критеріями соціально-політичного характеру («ментальною сіткою координат»).

П'ята особливість МГПС полягає в тому, що наявні у ній образи, уявлення та знання є специфічним різновидом соціальних знань. Так, джерелом переважної більшості геополітичних образів, уявлень та знань є соціальні інститути (ЗМІ, система освіти тощо), що, у свою чергу, пояснює певну стереотипізованість їх; лише окремі компоненти МГПС можуть бути продуктом безпосереднього життєвого досвіду (уявлення про окремі території тощо). З іншого боку, всі ці образи, уявлення та знання стосуються переважно соціальних (колективних) суб'єктів – держав, міждержавних утворень, регіональних спільнот та взаємостосунків між ними. Нарешті, інтерпретація геополітичної реальності багато у чому обумовлена соціальними чинниками (нормами, цінностями та смислами культури).

По-шосте, основна функція МГПС полягає у «спрощенні» (симпліфікації) складної та суперечливої геополітичної реальності, створення картини світу, «адаптованої» під буденне соціальне пізнання. Зазначимо, що сама по собі симпліфікація притаманна масовій свідомості у цілому і часто стосується не лише політичних, але й інших сторін буття (наприклад, є «наївна / популярна» наука, економіка тощо). Але у «буденній геополітиці» прояв симпліфікації є особливо помітним. Цьому сприяють два моменти. З одного боку, на відміну від інших сторін буття, розуміння яких часто потребує як мінімум спеціалізованих знань, усвідомлення політичних та геополітичних явищ може здійснюватися крізь призму буденних когнітивних схем, «перенесених» з особистісного досвіду – взаємини «Нас» та «Їх», поділ на «Друзів» та «Ворогів», оцінка й прогнозування «Сильних» та «Слабких» тощо. З іншого боку, оскільки справжня сутність багатьох геополітичних явищ часто є прихованою від громадської думки, остання оперує «фактами», «знаннями», «точками зору» та іншими «продуктами» інформаційного впливу ЗМІ, котрі, як правило, вже є симпліфікованими («адаптовані» та «підігнані» під буденне сприймання).

По-сьоме, в основі виникнення та розвитку МГПС лежить намагання як окремих індивідів, так і цілих соціальних груп у структуруванні навколишнього простору, що, у свою чергу,

детерміновано потребою у безпеці. Певною мірою, буденне ментальне структурування геополітичного простору можна розглядати як аналог психоаналітичного механізму раціоналізації, яке хоча б частково (а часом, ілюзорно) підвищує визначеність та прогнозованість цього складного, а часто й небезпечного, зовнішнього світу.

МГПС зумовлено прямою і побічною дією широкого кола чинників (рис. 8). – демографічних (вік, стать, освіта тощо), особистісних (особливості когнітивного стилю, образу світу, ціннісної сфери та життєвого досвіду, вираженість окремих особистісних рис тощо), географічних (територіальна специфіка місця проживання) та соціальних (культура, вплив інститутів політичної соціалізації, соціально-політичної ситуації тощо).

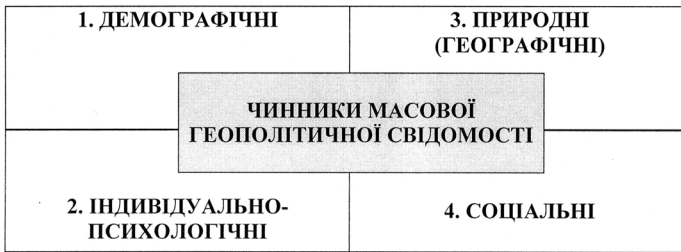

Рис. 8. Система чинників МГПС

Результати наших емпіричних досліджень вказують, що найвагомішими з них є вік і соціальні чинники. Вік визначає здатність індивіда розуміти, інтерпретувати та оцінювати геополітичні явища загалом. Соціальні чинники фактично є безпосередніми детермінантами МГПС, що зумовлюють специфіку її функціонування та прояву в конкретних випадках. Статеве та особистісне зумовлення МГПС назагал є незначним і проявляється фрагментарно.

Механізмами формування та функціонування МГПС є: семантична інтерференція та аглютинація («склеювання» географічних та політичних понять, політизація географічних понять або навпаки), стереотипізація, прототип(-ізація), міфологізація, аутгруповий фаворитизм, ідеалізація, атракція,

аутгрупова дискримінація, соціальна категоризація, асоціація та персоніфікація, позитивна і негативна антиципація, негативна ідентифікація. На основі поєднання ряду з них можуть виникати складніші механізми МГПС, зокрема механізм «прямої контрастності». Останній проявляється в тому, що критичні політико-економічні оцінки власної країни (негативний образ) часто виступають зворотним відображенням ідеалізованих уявлень про «зарубіжжя» (позитивний «світлий» фон).

Структурну основу геополітичних ментальних карт (ГПМК) складають когнітивні елементи, які поділяються на локалізаційну (географічно-просторову) та атрибутивну (соціально-політичну) складові. Локалізаційна основа ГПМК має переважно «державно-орієнтований» характер. Основними геополітичними суб'єктами українці вважають провідні країни Заходу, Сходу, а також Україну та Росію. Отже, ГПМК світу українців можна визначити як поліполярні та «оксидентально-орієнтальні» (побудовані за принципом «захід-схід»).

Геополітичні образи держав/країн часто мають схожий зміст (особливо в оцінках Інших), хоча можуть варіювати залежно від конкретного геополітичного актора. Найчастіше мають місце образи когнітивного типу – геополітичні образи та уявлення, які можуть мати політичний, політизований («мішаний»: політико-економічний, політико-культурологічний тощо) або неполітичний характер. Найзначущіші геополітичні образи здебільшого належать до першого або другого типу. Менш поширеними є емоційно-мотиваційні компоненти, які майже завжди мають позитивний («атрактивний») зміст.

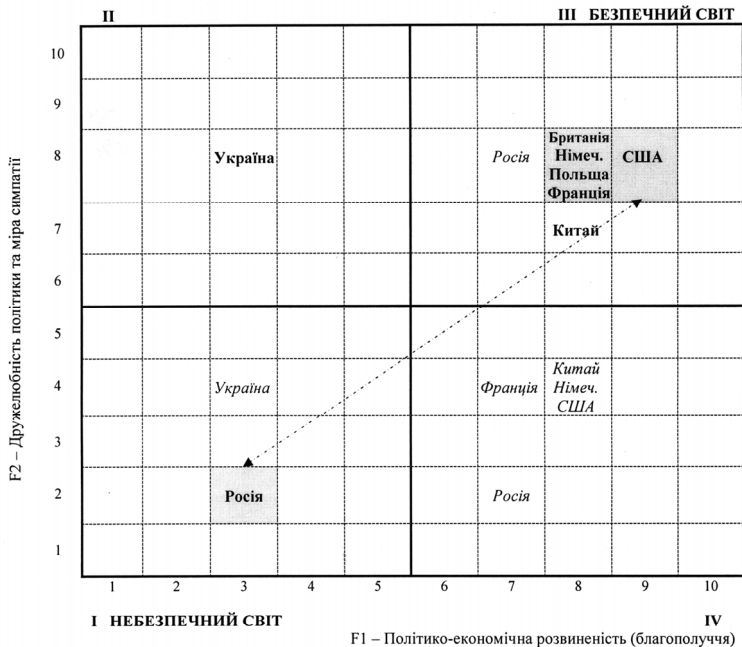
Цілісність масових геополітичних образів та уявлень пов'язана із «соціальною дистанцією» між індивідом і конкретним геополітичним актором. Так, найбільш цілісними є ідеалізовані геополітичні образи країн «далекого зарубіжжя». Найменш цілісними є уявлення про власну країну, що вирізняються наявністю водночас виражених позитивних («Україна-країна») і негативних («Україна-держава») образів.

Конструкти соціальної категоризації геополітичних акторів, які є в МГПС громадян України, не повністю відповідають класичній психосемантичній схемі Ч. Осгуда «Оцінка–Сила–Активність». Як правило, мають місце три

конструкти. Перший постає як поєднання економічних і соціально-політичних оцінок (рівень економічного розвитку, заможності, політичного або військово-політичного потенціалу країни, ефективність влади, особливості політичного режиму та ситуації), тобто є комбінацією чинників «Оцінка» і «Сила». Другий фактор відбиває емоційне ставлення до геополітичного актора, що пов'язане з агресивністю-миролюбністю його політики, поєднуючи, таким чином, «Оцінку» та «Активність». Третій конструкт має культурологічний характер і є специфічним різновидом фактору «Оцінка». В умовах соціально-політичних змін найбільшу стабільність демонструють перші два конструкти.

Особливої актуальності вивчення МГПС набуває в умовах українсько-російського конфлікту, що розпочався у 2014 році. Дані емпіричних досліджень вказують на те, що головним його наслідком стало поширення в МГПС українців «антиросійськості» – соціальної установки щодо негативного/критичного сприймання Росії як держави та країни. Основними формами антиросійськості в Україні є політико-економічна (до Росії як держави), культурна (до Росії як країни, суспільства) та мовна (до російської мови в Україні). На тлі конфлікту певною мірою покращилось сприймання українцями власної країни. Поряд із цим суттєвого оновлення раніших критичних геополітичних образів та уявлень не сталося. Світовий простір в уявленнях українців почав чіткіше поділятися на зони «Доброго світу» (який найчастіше символізують країни Заходу), «Злого світу» (найчастіше – Росія) та «Амбівалентного світу» (Україна). Це добре ілюструє модель ГПМК світу громадян України, реконструйована у 2015 р. за допомогою методики «Геополітметрія» (рис. 9).

Продовження міждержавного конфлікту, подальше ускладнення внутрішньої соціально-політичної та соціально-економічної ситуації зумовлюють необхідність подальшого моніторингу МГПС громадян України. У цьому контексті цікавим є питання динаміки МГПС молоді Чернігівщини – регіону, котрий, будучи не задіяний безпосередньо у подіях АТО, напряму межує із Росією (та, відповідно, має з нею тривалі історико-культурні зв'язки).

Примітка: напівжирним шрифтом позначено «базові» (основні за частотою) образи, а курсивом – інші.

Рис. 9. Геополітична ментальна карта світу (загальнонаціональний рівень, березень-квітень 2015 р.)

З метою вивчення динаміки МГПС чернігівських студентів за останні роки нами було проведено лонгітудне політико-психологічне дослідження. Перший «зріз» проводився у березні 2010 р. серед студентів (n=100) психолого-педагогічного та індустріально-педагогічного факультетів Чернігівського педуніверситету [Дроздов, 2010]. Другий «зріз» було здійснено у січні-лютому 2017 р. серед студентів (n=110) тих самих факультетів. Фактично, така схема дозволяє розцінювати дане дослідження як соціально-психологічний лонгітудний квазіексперимент, у якому незалежною змінною виступали соціально-політичні зміни в країні за останні роки. Для вивчення залежної змінної (геополітичні уявлення) студентам

пропонувалася анкета, яка містила ряд відкритих запитань стосовно геополітичних уявлень про світ в цілому та Україну зокрема.

Отримані результати виявили ряд цікавих тенденцій. Зокрема у 2010 р. країнами з найбільшим політичним впливом (авторитетом) у світі уявлялись США (98% опитаних) та Росія (67%). Також відносно часто згадувались Китай (31%), Велика Британія (26%), Японія (25%), Франція (23%), Німеччина (21%). У 2017 р. опитувані згадували практично ті ж самі країни, але із певними змінами в послідовності їх. Найвпливовішою країною світу, як і раніше, уявлялися США (96%). Дещо знизилися оцінки впливовості ряду країн – Росії (55%), Китаю (23%), Великої Британії (15%) та Японії (11%). Поруч із цим поширилися (до 41%) уявлення про політичний авторитет Німеччини – можливо, внаслідок посередницької ролі цієї країни в україно-російському конфлікті.

Найбільший політичний вплив у Європі, на думку опитаних у 2010 р. мали Росія (47%), Німеччина (46%), Франція (38%) та Велика Британія (27%). У 2017 р. рейтинг «європейських авторитетів» суттєво змінився. На перше місце (75%) тут вийшла Німеччина, значно випередивши інші країни – Велику Британію (32%), Францію та США (по 23%). Внаслідок конфлікту зменшилась оцінка «європейської впливовості» Росії (її згадали всього 13%).

Відносно стабільними виявилися уявлення стосовно наймогутніших у військовому плані держав світу. Ними, передусім, вважалися США (75% у 2010 р. та 79% у 2017 р.) та Росія (відповідно 61% та 68%). Фактично дана пара символізує більш глобальний ментальний конструкт у МГПС українців («захід–схід»). З іншого боку, враховуючи попередні оцінки цих країн як основних «світових авторитетів», можна побачити тісний зв'язок «політична – військова сила» у політичній свідомості молоді. Також у 2017 р. збільшилась кількість респондентів, котрі включали до цієї групи країн Китай (23% проти 12% у 2010 р.).

Цікавими були результати стосовно уявлень молоді про держави з найбагатшим у світі культурним спадком. У 2010 р. більшість опитаних (42%) такою державою вважала Україну.

Серед інших країн даної групи також називались Італія (28%), Франція (26%), Китай (24%), Росія (21%), Японія (20%). Схожа тенденція виявилася у 2017 р. Світовим «культурним лідером» залишилася Україна (40%). Відносно часто опитані згадували Велику Британію (27%), Францію та Японію (по 25%), Італію та Китай (по 23%). Очікуваним стало зниження позицій Росії у цьому переліку (13%). Той факт, що надбання української культури для багатьох опитаних уявлялися вагомішими, ніж спадок багатьох західних та східних класичних цивілізацій, на наш погляд, пояснюється поширенням у масовій свідомості етноцентричних установок (внаслідок освітніх та пропагандистських впливів), а також невисокою історико-культурною ерудицією опитаних.

Найбільш економічно розвинутою («багатою») країною світу у 2010 р. уявлялись США (78%). Відносно часто також згадувалися Японія (46%), Китай (43%) та Німеччина (35%). У 2017 р. перше місце (хоч і з певним зниженням) належало США – 56%. Поруч із цим, уявлення про економічну могутність Японії та Китаю дещо зменшилися (25% та 28% відповідно), а стосовно Німеччини – зросли (44%). Також відносно часто студенти згадували ОАЕ (25%).

У 2010 р. найбільш бідними країнами світу більшість опитаних вважали Україну (42%) та африканські держави (42%). В останньому випадку респонденти часто не називали конкретні країни, а давали загальні відповіді типу «Африка», «африканські країни». Через 7 років такі уявлення збереглися – найчастіше бідність асоціювалася із країнами Африки (52%) та Україною (42%). На рівні тенденції також згадувалася Індія (20%) та, що цікаво, Росія (12%). Останнє, вірогідно, є результатом пропагандистського впливу в умовах міждержавного конфлікту. Ну а стабільність тенденції «прирівнювання» України до країн «третього світу» слід пояснювати не лише юнацьким максималізмом, але й збереженням виражених фрустраційних настроїв серед значної частини чернігівських студентів.

Країнами, найбезпечнішими для проживання своїх громадян, у 2010 р. студенти вважали Францію (30%), Україну (29%), Німеччину (26%), Велику Британію (25%), Росію (21%) та Білорусь (20%). Це, у принципі, був єдиний випадок, коли в

одній групі опинились як усі слов'янські країни колишнього СРСР, так і західноєвропейські держави з високим рівнем соціально-економічного розвитку. У 2017 р. було зафіксовано певну динаміку цих уявлень. На першому місці тут опинилась Німеччина (32%). Цей факт добре ілюструє силу геополітичних стереотипів стосовно окремих країн Заходу. Так, навіть після серії терактів та кримінальних інцидентів з мігрантами (про що неодноразово повідомляли ЗМІ), Німеччина все рівно багатьма вважається «безпечною» країною (можливо, тому що є «впливовою» та «розвиненою»). Цікаво, що такі стереотипізація та ідеалізація є вибірковими (наприклад, Францію у 2017 р. лише кілька опитаних вважали безпечною країною). Також «безпечними» частина опитаних студентів уявляла США (22%), Канаду (22%) та Велику Британію (15%). В силу зрозумілих причин, суттєво скоротилася (до 12%) частка тих, хто відносив сюди Україну.

Найнебезпечнішими для проживання у 2010 р. уявлялись Ірак (56%), Іран (45%) та Афганістан (27%) – країни, які у ЗМІ того періоду часто асоціювалися з військовими діями або напруженістю. Цікаво, що 22% опитаних включили до групи небезпечних держав США, а 20% – Росію (це ще до початку міждержавного конфлікту). Останнє, вірогідно, було наслідком уявлень про високий рівень організованої та вуличної злочинності у великих містах східної сусідки, а також про «гарячі точки» зразка Чечні (яку, до речі, деякі респонденти безпосередньо згадували як «небезпечну країну»). Уявлення 2017 р. частково були схожі на попередні. Більшість опитаних «небезпечними країнами» вважала Ірак (35%), Іран (33%), а також країни Африканського континенту (32% проти 12% у 2010 р.; у більшості випадків – без уточнень). Крім цього, студенти нерідко згадували Росію (21%), Сирію (20%) та Україну (19%).

Найбільш миролюбними (дружелюбними) країнами у 2010 р. більшість студентів визнала Україну (38%) та Білорусь (36%). Відносно часто тут також називали Францію (23%) та Велику Британію (20%). У 2017 р. Україна та Білорусь знову опинились на перших місцях, але зі значним зниженням частоти їхнього згадування (19% та 17% відповідно). Також на рівні тенденції згадувалися Польща (16%), США (14%), Канада (12%). Такий

розподіл оцінок, безумовно, був викликаний подіями АТО та українсько-російського конфлікту.

У 2010 р. найбільш агресивними та ворожими країнами світу студентами уявлялися США (47%), Ірак (38%), Росія (35%) та Іран (30%). На прикладі цього результату можна побачити, як у МГПС можуть змішатися країни, які здійснюють активні бойові дії або зовнішньополітичний тиск на інші держави (США, Росія), та країни, де відбуваються військові дії або на які спрямований цей тиск, – Ірак, Іран (своєрідний гештальт, що постійно тиражується через повідомлення ЗМІ). Цілком очікуваною була зміна уявлень у 2017 р. Закономірно, що переважна більшість (76%) опитаних найагресивнішою країною світу назвала Росію. Також відносно часто згадувалися США (25%) та Північна Корея (21%).

Найдемократичнішою країною світу для більшості опитаних у 2010 р. уявлялись США (38%). Цікавим було те, що відносно велика група (25%) студентів тут називала і Росію, яка, навіть, випередила Велику Британію (20%). Україну при цьому згадало всього 14% студентів. У 2017 р. світовим «лідером демократії» знову ж таки уявлялися США (45%). Поряд із тим відносно часто тут згадували Німеччину (25% проти 13% у 2010 р.). На рівні тенденції також згадувалися Канада (15%), Велика Британія, Франція, Нідерланди та Україна (всі по 12%).

Що стосується найбільш недемократичних (тоталітарних) країн, то у 2010 р. спостерігався значний розкид «дрібних» оцінок. Найчастіше тут згадувалися Україна (17%), Китай (16%), Росія (14%) та Білорусь (13%). Отже, як бачимо, на той період Україна та Росія відносно суперечливо сприймалися частиною студентської молоді за критерієм демократичності. У 2017 р. ситуація змінилася. Гострий міждержавний конфлікт зі всіма пропагандистськими наслідками призвів до того, що на першому місці в цьому «антирейтингу» опинилася Росія (53%), випередивши навіть одіозний режим Північної Кореї (33%). На рівні тенденції студенти також згадували Білорусь (17%) та Китай (15%).

На запитання *«У якій країні (країнах) світу Ви б хотіли прожити, якщо б у Вас була можливість вибору?»* у 2010 р. був отриманий широкий спектр відповідей. Слід звернути увагу

на те, що лише 22% опитаних згадали у своїх відповідях Україну (на причину може вказувати раніше описані уявлення стосовно найбідніших країн світу). Серед інших «бажаних країн» найчастіше називалися Німеччина (22%), Франція (21%), Велика Британія та Італія (по 20%), США (18%) – тобто розвинуті у соціально-економічному плані держави. У 2017 р. групу «країн мрій» очолювали Німеччина (28%) та США (27%). Також на рівні тенденції опитувані згадували Україну (17%), Італію (16%), Велику Британію та Канаду (по 15%). Отже, існуюча в МГПС студентської молоді тенденція до ідеалізації ряду країн Заходу загалом збереглася. При цьому стосовно країн-«лідерів» (США, Німеччина) вона зросла, а щодо ряду інших (наприклад, Франції) – зменшилася.

Далі проаналізуємо уявлення молоді щодо геополітичних характеристик України. Студентів просили дати оцінку нашій державі за 10-бальною шкалою (де 1 – найменший, а 10 – найбільший показник) за рядом критеріїв. У 2010 році Україна загалом уявлялась відносно маловпливовою державою як у світовому (середня оцінка – 3,1), так і європейському масштабах (3,8); слабка у військовому (3,3) та економічному (3,4) плані, а тому відносно залежна від впливу більш сильних країн (рівень незалежності – 4,4). Трохи вище середнього оцінювалися рівень свобод (5,9) та безпеки проживання українців (6,0).

У 2017 році образ власної країни у цілому не змінився, а, певною мірою, навіть погіршився. На тлі подій АТО цілком закономірним стало зниження оцінки рівня безпеки для проживання громадян (4,7). Але, як і раніше, Україна досі уявляється маловпливовою країною у світовому (2,8) та європейському (3,3) контекстах; зі слабкою економікою (3,2), залежна від зовнішніх геополітичних впливів (оцінка незалежності – 3,9). Слід відмітити, що всупереч офіційним декларативним заявам про «розвиток демократії» в Україні, опитана молодь не досить високо оцінює її рівень (5,0 проти 5,9 у 2010 р.). Єдиним критерієм, за яким мало місце певне покращення оцінок, став ступінь військової сили країни (3,8), що можна вважати наслідком військової активності на сході держави.

Країнами, що духовно та культурно є найбільш близькими

Україні, у 2010 р. вважалися передусім Росія (79%) та Білорусь (70%). Такі результати пояснюються об'єктивними культурно-історичними та географічними чинниками, адже Чернігівська область безпосередньо межує з цими державами. Вірогідно, саме тому опитані студенти дещо менше згадували про культурну спорідненість України із Польщею (33%). У 2017 р. вищезгадана трійка «культурних родичів» залишилася тією ж самою, але змінилися частоти згадування східнослов'янської пари: Білорусь (62%), Росія (45%) та Польща (39%). Отже, з одного боку, українсько-російський конфлікт зумовив частину чернігівських студентів переглянути уявлення про культурні зв'язки цих двох країн; з іншого боку, така «ревізія» поки що не носить глобального характеру. Такий результат, на наш погляд, можна вважати природним, адже динаміка соціокультурних стереотипів, як правило, є набагато повільнішою, ніж швидкість соціально-політичних змін.

Відповідно, у 2010 р. державами-союзниками України більшість опитаних називала знову ж таки Росію (62%) та Білорусь (57%). Польща уявлялась країною-союзником лише для 30% студентів. Зрозуміло, що в 2017 р. уявлення щодо «геополітичних друзів» зазнали ряду змін, і не лише стосовно Росії. Зокрема, суттєво скоротилася (до 30%) кількість опитаних, котрі вважали союзником Білорусь. Кількість прибічників ідеї дружби із Польщею при цьому залишилася майже без змін (28%). Поряд із тим зросла кількість респондентів, котрі не змогли дати жодної відповіді на це питання (до 20% проти 7% у 2010 р.).

Цікавим результатом є те, що вже у 2010 р. країнами, від яких Україні реально йдуть різні (політичні, військові, економічні) загрози, більшість опитаних вважала Росію (51%) та США (37%). Це було наслідком того, що певна частина студентів (23%) одночасно давала Росії оцінки як «союзника», так і «супротивника» (тут можна згадати психоаналітичну аналогію амбівалентних почуттів «любові-ненависті» до партнера). У 2017 р. картина світу у МГПС студентів стала менш суперечливою – переважна більшість (83%) опитаних вважала Росію джерелом загроз для своєї країни. При цьому цілком очікувано скоротилася (до 18%) кількість тих, хто відводив цю

функцію США.

На запитання *«Чи є у складі країн, що оточують Україну, території, які, на Ваш погляд, по праву належать Україні?»* у 2010 р. лише половина (49%) опитаних дала негативну відповідь. У відповідях 20% студентів, які вважали навпаки, приблизно з однаковою частотою (5-9%) називалися суміжні території Росії, Польщі, Білорусі та Румунії. Поряд з тим третина (31%) респондентів не відповіла на це запитання. У 2017 р. спостерігається вже інша картина. Передусім, суттєво знизилася кількість респондентів, котрі давали негативну відповідь на вищезгадане запитання (9%) або не дали жодної відповіді (18%). Цілком очікуваним було те, що основна частина опитаних згадала Крим (65%). Цікаво, що відносно згадуваною відповіддю виявився Донбас (20%). Отже, частина молоді сприймає його як фактичну частину території Росії. Як бачимо, геополітична ментальна карта України та Росії у МГПС чернігівських студентів за ці роки зазнала ряду змін.

У 2010 році на запитання *«Чи є у складі України території, які по праву належать іншим країнам?»* дві третини (64%) опитаної молоді дали негативну відповідь. Поряд з тим третина (31%) студентів не відповіла на це питання. Незначна кількість (5%) опитаних заявляла, що такою територією можна вважати Крим, який належить Росії. У 2017 р. негативну відповідь щодо наявності «не своїх земель» дали 56% опитаних, а жодної відповіді – 38%. Незначна (5%) частина молоді згадувала території Криму та Донбасу. Певну кількісну динаміку тут можна пояснити тим, що внаслідок анексії Криму та появи «ДНР/ЛНР» частина молоді заплуталась у геополітичних нюансах (де «своє/чуже») або просто втратила інтерес до цієї теми.

На запитання *«З якою вірогідністю (у %) Ви допускаєте у майбутньому розкол України на декілька частин?»* у 2010 році був отриманий широкий діапазон відповідей: від 0% до 95% (середній показник склав 22%). Лише 25% опитаних студентів заявили, що взагалі не допускають такого розвитку подій, а 28% – не дали відповіді на це питання. Серед тих, хто в принципі вважав можливим територіальний розкол України (а таких сумарно було 47%), найчастіше (29%) згадувався розкол за

принципом «Захід-Схід» («Західна-Східна Україна», «Ліво-Правобережна Україна», «україномовні-російськомовні регіони»). Можливо, що, серед іншого, цей результат був наслідком післявиборної ситуації, адже дослідження проводилось через місяць після президентських виборів (Тимошенко–Янукович), які в черговий раз засвідчили наявність політичного розмежування України за територіальним принципом: «захід-центр – схід-південь». З іншого боку, ці дані вже тоді свідчили про поширення песимістичних очікувань стосовно перспектив політичного розвитку нашої держави. Слід зауважити, що «відхід» Криму до Росії на той момент вважали можливим лише 8% опитаних. У 2017 році також мав місце широкий діапазон відповідей (від 0% до 100%), а окремі респонденти навіть зазначали, що такий розкол держави вже фактично відбувся. Середньостатистична оцінка вірогідності розколу сягала 27%. Неможливим такий сценарій вважала третина опитаних (30%). На відміну від попереднього «зрізу», у 2017 р. лише 12% не змогли визначитися із відповіддю щодо цього питання. Серед тих, хто в принципі допускав варіант територіального розколу України (частка таких зросла до 58%), найчастіше згадувалося відокремлення (або приєднання до Росії) східних/південно-східних регіонів (22%).

Загалом, вищенаведені результати дозволяють виокремити ряд тенденцій динаміки МГПС чернігівських студентів. Передусім, можна констатувати різну міру динаміки уявлень щодо різних геополітичних акторів. Найбільших змін, безумовно, зазнали уявлення про Росію – державу, імідж якої внаслідок відомих подій здійснив шлях від амбівалентно-позитивного до негативного. При цьому неполітичні (культурні) уявлення стосовно східної сусідки також загалом погіршилися, але меншою мірою.

У той же час суттєвих змін геополітичних уявлень про Україну за останні роки практично не відбулося. Соціально-політичні перипетії останніх років сформували в молоді достатньо песимістичне сприймання власної держави. Останнє іноді пояснюється «комплексом неповноцінності» українців, нерозвиненістю в них «почуття гордості» за власну Батьківщину. Але тут слід пам'ятати, по-перше, те, що МГПС не

зумовлюється лише окремими соціокультурними чинниками. На нього прямо чи побічно впливають й інші, зокрема особливості соціально-політичної ситуації, життєвий досвід тощо. Отже, вищеописані критичні оцінки, певною мірою, віддзеркалюють невітшну соціальну реальність (якщо навіть потужний пропагандистський вплив в умовах гострого військового конфлікту не може зменшити скептичного сприймання своєї країни). З іншого боку, існуючі критичні оцінки України стосуються лише «офіційно-державного» контексту (за даними наших попередніх досліджень, «Україна-країна» сприймається достатньо позитивно).

Стійкими є геополітичні уявлення про два основні військово-політичні полюси світу – США та Росію (що відповідає поширеному психосемантичному конструкту соціальної категоризації «Захід–Схід»). Іншою відносно стабільною тенденцією виступає ідеалізація молоддю країн Заходу (передусім ЄС та США), хоча й тут має місце певна динаміка. Зокрема, у 2017 р. стосовно Німеччини яскраво проявився своєрідний позитивний «ефект ореолу», котрий не був настільки вираженим у 2010 р. Вірогідно, що в МГПС чернігівської молоді ця країна почала виступати свого роду «репрезентантом» усіх позитивних досягнень європейської цивілізації. Певною мірою за останні роки покращилися уявлення молоді про США.

Поряд із тим як у 2010 р., так і в 2017 р., основу геополітичних ментальних карт світу чернігівських студентів складають майже одні й ті ж країни. Частково це можна вважати природним, адже спрощення реальності виступає атрибутом масової свідомості. З іншого боку, це свідчить про відносно невисокий рівень географічної та політичної культури (єрудиції) значної частини студентської молоді.

Отже, динамічність соціально-політичної ситуації в Україні, та у світі загалом, дають підстави вважати вивчення МГПС вітчизняної молоді (як і інших демографічних груп) одним із перспективних напрямків соціально- та політико-психологічних досліджень.